

Yngre järnåldersbebyggelsens struktur i Säve socken

Berit Hall, Göteborgs stadsmuseum

Figur 1. Västra delen av Säve socken är en jordbruksbygd med bebyggelse, fossila åkrar och betesmarker på kullarna i dagens åkerlandskap.

Säve socken på Hisingens norra hälft innehåller flera intressanta lämningar från yngre järnåldern. Här finns gott om gravfält samlade i ett område som omges av fornborgar. Gravfälten ligger på mark till byar, där man levde av jordbruk och vars namn kan ha tillkommit under förhistorisk tid, medan gårdar och byar med medeltida namn saknar gravfält. Ett av socknens största gravfält avviker från denna regel och det ligger endast några meter över havets nivå alldeles intill Nordre älv – en bra plats

för hamn-/handelsplats. Utifrån en by, ett par fornborgar och en förmodad hamn-/handelsplats diskuteras yngre järnåldersbebyggelsens struktur i socknen.

Säve socken ligger på norra hälften av Hisingen och är den ur järnålderssynpunkt mest intressanta delen av Göteborgs kommun. Socknen är rik på lämningar som troligen hör hemma i yngre järnålder. Dessa utgörs övervägande av gravfält. Gravfältsrikedomen i västra delen av socknen och delar av angränsande socknar är fullt

jämförbar med Mälardalen. För gravfälten verkar det finnas ett rumsligt samband med nutida jordbruksbaserad bebyggelse. Byar och gårdar med medeltida ändelser som –red saknar gravfält medan byar med namnändelser som anses förhistoriska har ett eller flera gravfält. Runt området med gravfält finns ett flertal fornborgar.

Socken har också ett intressant läge mellan Göta älvs två mynningsarmar. Fornlämningsförekomsten visar att området kring Nordre älv och Kvillen var mer utnyttjade under den aktuella tiden än området längs Göta älv. Kvillen delade Hisingen i två delar och var segelbar ännu under vikingatid. Västra delen av Säve socken är en jordbruksbygd med gott om fossila åkrar men där boskapsskötsel har varit den dominerande inslaget med nyttigt bete på saltängar. Spåren av boskapsskötseln syns främst i en talrik förekomst av vattenhål och hägnader. Den långvariga betesdriften syns också i artrikedomen beträffande vaxskivlingar.

Var låg då bebyggelsen som hör till gravfälten? Öxnäs by har valts som exempel. Där ligger byn på en kulle och på de intilliggande kullarna ligger gravfält. Gravarna i området är genomgående oansenliga med något undantag. Ett sådant är Kallerhamn där ett av de största gravfälten ligger. Detta gravfält kan inte kopplas till någon ”förhistorisk” by och det ligger endast några meter över nuvarande havsytan. Här finns det förutom runda stensättningar, en treudd och några resta stenar. Platsen ligger alldeles norr om Kvillens utlopp i Nordre älv. Kombinationen av stora gravfält och åmynningar är vanlig i södra Bohuslän. Platsens namn antyder att det här funnits en hamn, vilket bekräftas av äldre kartor.

Projektet går ut på att se om det kan finnas något samband mellan Öxnäs by, gravar och hamnplats vid Kallerhamn och fornborgarna. Samtliga dessa tre objektgrupper har klassats som särskilt intressanta ur kulturhistorisk synpunkt och ett av drivkrafterna i projektet har varit att den ökade kunskapen också ger ett pedagogiskt värde.

Av fornborgarna har två intill varandra liggande fornborgar vid Djupedal valts ut för undersökning. I den större av borgarna fanns egentligen ingenting. I den mindre däremot påträffades några härdar varav en smideshård, ett par kolningsgropar och en del keramikfynd. Av dessa är

såväl smideshärden som en av kolningsgroparna daterade till vikingatid. I övrigt finns dateringar från bronsålder till 1500-tal e.Kr. Fynden och anläggningarna fanns på en skyddad platå som omges av bergknallar och stup.

Av alla förslag på funktion för fornborgar tror jag att denna borg främst haft en bevakningsfunktion. I dalgången nedanför borgarna gick en väg åtminstone i slutet av 1500-talet när Oslobiskopen Jens Nilsson passerade där på en av sina visitationsresor. Man kan också tänka sig att smidesverksamheten varit av så stor intresse att man velat hemlighålla denna verksamhet och därför ägnat sig åt detta i borgen. Sedan är det ju vanskligt med fornborgar då det kan ha varit flera olika funktioner för en och samma borg, antingen samtidigt eller vid olika tider.

Utgrävningen i Kallerhamn omfattade två av gravarna för att utröna om det i gravgodset fanns något som skulle kunna bekräfta en handelsteori och en mellanliggande sänka för att se om det fanns spår av aktiviteter i samma riktning. Dessutom genomfördes dykning i älven utanför för att se om där fanns något som kunde ha med en hamn att göra.

Den ena av gravarna var i stort sett fyndtom förutom några få keramikskärvor och brända ben. Den andra visade sig vara en båtgrav med drygt 400 nitar och spikar. Dessa är enhetliga och samtliga av västnordisk typ enligt en arkeolog, som specialiserat sig på båtnitar (Gunilla Larsson, forskarstuderande Södertörns högskola). Här finns också samtliga olika typer av nitar, som förekommer på en båt och en uppskattning av båtstorleken är att det rör sig om en cirka 9 meter lång båt – en vanlig storlek på båtarna vid den aktuella tiden.

I övrigt innehöll graven en lertrissa, en sköldbuckla, en kniv, en pilspets, en hel del järnfragment samt brända ben. En särskild insats har gjorts beträffande benen, nämligen en jämförelse med andra undersökta gravar från samma tid i Göteborgsområdet. Osteologiska analyser har kompletterats så att det nu föreligger sådana för cirka 100 gravar med datering till yngre järnålder från ett tiotal gravfält.

Kallerhamnsgraven skiljer sig i fråga om benen inte från de övriga. I graven fanns en hund, en häst, en eventuell fågel, del av ko och av får. De två sistnämnda är från köttrika delar av djuren och därför tolkas som färdkost

för den döda. Hästen och hunden har däremot offerats hela. Hästen anses ha haft funktionen som transportör till dödsriket.

Anmärkningsvärt är den stora förekomsten av hästben i det västsvenska materialet. Där föreligger en klar skillnad mot till exempel Mälardalens brandgravar där får verkar vara det vanligaste djuret efter hunden medan häst finns i maximalt 41% av gravarna. I Västsverige finns får i endast 25% av gravarna medan häst finns i 69%. I obrända gravar i Mälardalen är det vanligt med hästar. Dessa gravar är mycket rikt utrustade. I de västsvenska gravarna är övriga gravgåvor relativt torftiga.

Även lertrissor är vanliga i de västsvenska gravarna. Dessa finns i mer än 10% av gravarna. De har hört till blästern och har tolkats som att den gravlagde varit smed. Smedgravar av det slag, som finns längre norrut med riklig utrustning av järnverktyg, saknas här. Tolkningen att lertrissor markerar smedgravar känns tilltalande.

I sänkan påträffades en hel del nitar och spikar och bland dem oanvända nitbrickor och nitar av betydligt kraftigare dimension än de i graven. En del av dessa har ett utseende, som avslöjar att de hör hemma i östligare områden. Detta har tolkats som att man här reparerat båtar och att det bland dessa funnits östsvenska inslag. Här fanns också skärvor av täljsten som var en handelsvara under vikingatid.

Figur 3. Sigillet för Hisings härad.

Dykare undersökte också om det ute i älven kunde tänkas finnas några spår av en hamn och träffade då på en pålspärr. Inom ett 20 meter brett bälte som går tvärs över älven finns hundratals pålar. Försök att datera dem dendrokronologiskt lyckades inte eftersom det var fel träslag. ¹⁴C gav däremot dateringar till 1000- och 1100-talen.

Spärren har en mycket strategisk placering. Den ligger på en plats där bergen går ända fram till älven, vilket förhindrat att man har kunnat dra båtar förbi på land. Den ligger också i den del av älven där det bara fanns en möjlighet att ta sig fram det vill säga mellan Kvillens utlopp och farlederna söder om Gullö, vilka var segelbara vid den aktuella tiden.

På andra sidan Kvillen i förhållande till Kallerhamn ligger byn Öxnäs. Här har inte gjorts några utgrävningar även om det ingick i den ursprungliga planen. En historiker (Lennart Andersson Palm) har tittat på byns ekonomiska underlag så långt tillbaka som de skriftliga uppgifterna sträcker sig. Han har konstaterat att man har kunnat producera ett överskott och att det överskottet mycket väl kan ha utgjorts av nötkreatur eller varför inte oxar som ortnamnet Öxnäs ger en antydning om. Han har också hittat uppgifter om en bonde längre upp vid Göta älv som begärde att få frakta oxar till Lübeck. Oxtransport på detta sätt finns illustrerad på häradssigillet. Passerade denna oxtransport möjligen Öxnäs? Kan oxarna ha varit en handelsvara vid den intilliggande Kallerhamn?

Finns det så något samband mellan de tre undersökningsobjekten? Smideshärden i Djupedal och smedgraven vid Kallerhamn är kanske något. Gravfältsrikedomen tyder på att området var relativt tätt befolkat, men det hade ett utsatt läge vid den troligen starkt trafikerade älven. Det senare understryks av att älven nämns många gånger i den norröna litteraturen. Ett typiskt läge för bebyggelsen är att den ligger dold i förhållande till älven. Även vid Kallerhamn tyder höga fosfathalter på att bebyggelse kan ha funnits bakom bergknallen och dold av denna från älven.

Kransen av fornborgar runt området kan vara resultatet av en gemensam bevakningsinsats. I denna kan också pålspärren ha ingått. Både fornborgar och pålspärr fodrar kontinuerlig bemanning om de skall vara

effektiva. Kan mannen i graven ha haft någon funktion i det sammanhanget? Var han lejd av bygden för att sköta den delen av bevakningen? Eller var det han som hade makten över bygden? Fanns det något samband med den något längre upp vid älven liggande staden Kungahälla? I det sammanhanget finns flera uppgifter om pålspärrar,

bland annat placerade Bruzewitz en pålspärr strax intill Kungahälla och inom synhåll från staden. Här är emellertid stränderna flacka och därför kunde man dra båtar förbi på land. Platsen vid Kallerhamn är i det avseendet ett bättre läge för en pålspärr, men det kan ju ha funnits flera för att kontrollera trafiken på älven.